

Prace Naukowe
Akademii im. Jana Długosza
w Częstochowie

Antropologia
kultury
mieszczańskiej

Pod redakcją
Joanny Ławnikowskiej-Koper
i Lucyny Rożek

Antropologia kultury mieszczańskiej

Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza

PRACE INTERDYSCYPLINARNE
TOM IX

Antropologia kultury mieszczańskiej

pod redakcją
Joanny Ławnikowskiej-Koper

i

Lucyny Rożek

Częstochowa 2016

Kolegium Redakcyjne Serii
Tadeusz **Bogdanowicz**, Katarzyna **Duda**, Aleksander **Gadomski**,
Joanna **Ławnikowska-Koper** (sekretarz),
Grażyna **Pietruszewska-Kobiela**, **Lucyna Rożek** (redaktor naczelny),
Joanna **Warońska**, Artur **Żywiółek**

Redaktorzy naukowi
Joanna **Ławnikowska-Koper**
Lucyna Rożek

Recenzenci
Tadeusz **Bogdanowicz**
Anna **Majkiewicz**
Alina **Świeściak**

Redakcja techniczna, łamanie i skład komputerowy
Tomasz Grabara

Projekt okładki
© Agnieszka Tyrman

Korekta
Mirosław Łapot

© Copyright by Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie
& Joanna Ławnikowska-Koper
Częstochowa 2016

ISBN 978-83-7455-408-4
ISSN 2081-2582

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie
42-200 Częstochowa, ul. Waszyngtona 4/8
tel. 34 378 43 29; fax 34 378 43 19.
www.ajd.czyst.pl
e-mail: wydawnictwo@ajd.czyst.pl
Wydanie I, B5

Spis treści

Słowo wstępne.....	9
I. Świat wartości mieszczańskich w XIX i XX wieku.....	13
JAROSŁAW CIEŚLAK „Partyzanci czytelnictwa” – o lekturach gimnazjalistów z galicyjskich domów mieszczańskich początku XX wieku	13
MARCIN DZIKOWSKI Idea a życie. Główni bohaterowie <i>Henryka Flisa</i> Stanisława Antoniego Muellera i <i>Niezgudy</i> Juliusza Kadena wobec mieszczańskiej rzeczywistości	45
JACEK KĘPA <i>Sacrum i profanum</i> w twórczości Tomasz Manna	63
EWA JURCZYK Między akceptacją i odrzuceniem. Mieszczanin niemiecki osiemnastego i dziewiętnastego wieku a jego system wartości	83
JOANNA MATYSKIEŁA O konflikcie rodzinnym w <i>Odbudowie Błędomierza</i> Jarosława Iwaszkiewicza	95
JOANNA WAROŃSKA Fufa na scenie, czyli „straszni mieszczenie” w dramacie międzywojennym.....	105
BARBARA WRÓBLEWSKA Biedermeier i seksualność. O próbie ujarzżenia zmysłowej natury w opowiadaniach Adalberta Stiftera <i>Die Mappe meines Urgroßvaters</i> i Ferdynanda von Saara <i>Marianne</i>	125
II. Wokół kategorii mieszczaństwa - wiek XX i XXI.	
Kategoria mieszczaństwa w literaturze współczesnej.....	135
JANUSZ HURNIK Manuela Gretkowska – skandalistka czy mieszcza?	135
MARTYNA KOWALSKA Aktywistka, społeczniczka, matka – portret kobiety radzieckiej (na podstawie wybranych utworów prozy socrealistycznej).....	153
JOANNA ŁAWNIKOWSKA-KOPER Byt urzeczowiony. Obraz codzienności mieszczańskiej w krótkiej prozie Gabriele Wohmann.....	167
LIDIA MIĘSOWSKA W martwym świecie żywych przedmiotów. Obraz przestrzeni egzystencjalnej współczesnych Rosjan w twórczości Olega Bogajewa	181
BEATA PAWLETKO „Nowi Rosjanie” w krzywym zwierciadle literatury (na przykładzie prozy Władimira Tuczkowa)	193

ANNA RUTKA

Rodzina mieszczańska wobec historii – przemiany i kontynuacje.

O najnowszych powieściach generacyjnych w literaturze niemieckiej
i niemieckojęzycznej 207

III. Przestrzenie mieszczańskiej egzystencji.....221

DANUTA KOWALEWSKA

„Już nie wieśniaczka, ale elegantka”.

Przestrzenie miejskie w *Malwinie* Marii Wirtemberskiej 221

KAZIMIERA ZDZIŚŁAWA SZYMAŃSKA

Świat francuskiego mieszczaństwa ostoją dla polskiego wychodźcy
postyczniowego. Władysław Sabowski *Na paryskim bruku* 233

ADAM REGIEWICZ

Wyłączeni z miejsca. O audiowizualności miasta i problemach
z tożsamością jego mieszkańców na początku XXI w. 247

IV. Kulturotwórcza rola mieszczaństwa259

ELŻBIETA HURNIKOWA

Związki mieszczaństwa wiedeńskiego

II połowy XIX i początku XX wieku z kulturą 259

GRAŻYNA PIETRUSZEWSKA-KOBIELA

Ontologiczne ramy płócien. Znaki przestrzeni mieszczaństwa
holenderskiego – na podstawie eseistyki Zbigniewa Herberta 281

V. Z życia mieszczan – konteksty historyczne317

IZABELA KACZMARZYK

Karol Godula jako wzorzec parenetyczny śląskiego przemysłowca 317

BEATA STUHLIK-SUROWIAK

Wdowa i wdowieństwo w mieszczańskiej przestrzeni kulturowej
barokowego Śląska 329

ZDZIŚŁAW WŁODARCZYK

Niewesoły obraz łyka. Mieszkańcy niewielkich ośrodków miejskich
w Prusach Południowych..... 339

Niniejsza publikacja powstała z inspiracji

Pani Profesor Lucyny Rożek,

badaczki literatury rosyjskiej, teoretyka literatury, antropolożki kultury, która nieustrudzenie inicjowała nowatorskie badania w dziedzinie teorii literatury i kultury, dając swą pasją przykład młodszemu pokoleniu humanistów. Odzwierciedlają to kolejne tomy utworzonej i redagowanej przez nią serii „Prace Interdyscyplinarne”, w której ramach wydane zostały następujące monografie zbiorowe: „Kicz, tandeta, jarmarczność w kulturze masowej XX wieku” (2000), „Obraz świątyni w kulturze i literaturze europejskiej” (2001), „Kultura tworzona w dialogu cywilizacji Europy” (2003), „Formacje dyskursywne w kulturze, językach i literaturze europejskiej XX wieku” (2005), „Dziedzictwo religijne w literackiej kulturze Europy XX wieku” (2005), „Język religii: konstrukcje i dekonstrukcje” (2006), „Kategoria rodziny w kulturze i literaturze XIX i XX w.” (2007) i „Kategorie etyczne w literaturze i kulturze Europy” (2008). „Antropologia kultury mieszczańskiej” jest tomem dziewiątym rozważań interdyscyplinarnych zaświadcującym o włączeniu się w zakrojone na szeroką skalę badania nad kondycją cywilizacji i formami jej literackiego zapisu.

Niestety, to ostatni temat i tom zrealizowany przez panią Profesor Lucynę Rożek. Nad jego redakcją pracowała do końca. Tom poświęcam jej pamięci.

Joanna Ławnikowska-Koper

Słowo wstępne

Tradycje i świadectwa kultury współczesnego społeczeństwa masowego są wielowymiarowym dziedzictwem formacji mieszczańskiej wieków minionych i bez wątpienia pozostają z nim w dynamicznej relacji. Znajduje to swoje historyczne uzasadnienie w rozwoju społeczeństw europejskich, a proces ten odzwierciedla zmianę strukturalną, jaka dokonała się w sferze społecznej¹. Dynamika rozwoju gospodarczego, charakter przemian społecznych, a w krajach zachodnich wpływ reformacji i rosnąca rola protestantyzmu spowodowały, że mieszczaństwo w tradycji tych krajów stanowi istotny zaczyn w dyskursie o tożsamości. Dyskurs ten sięga do źródeł zjawiska w wiekach średnich, jednak najwięcej argumentów czerpie z emancypacyjnych osiągnięć epoki oświecenia; jego animatorami i krzewicielami byli przede wszystkim wywodzący się z warstwy mieszczańskiej myśliciele, teolodzy, pisarze i nauczyciele. Bez ich kulturotwórczej aktywności – promującej opisywane dziś wartości jako właśnie „mieszczańskie” – nie nastąpiłby tak intensywny rozwój tej warstwy społecznej w wieku XIX. Owe, w ustach lewicowej krytyki pokolenia '68 w Europie Zachodniej, „wtórne cnoty”: pracowitość, rzetelność, solidność, lojalność, punktualność to rewers fenomenu, którego identyfikatorem są tolerancja, pluralizm i liberalizm. A wartości te jako wyznaczniki standardów postępowania społeczeństwa obywatelskiego pozostają na niezachwianych pozycjach do czasów współczesnych.

Opis i analiza kondycji stanu mieszczańskiego w ujęciu historycznym, socjologicznym i antropologicznym była i jest przedmiotem badań najwybitniejszych przedstawicieli świata europejskiej nauki (w tym takich postaci jak Max Weber, Niklas Luhmann, Pierre Bourdieu). Frekwencja, z jaką podejmowane są dziś debaty na temat trwania i odradzania się wartości mieszczańskich, zaświadcza o doniosłym znaczeniu tego zjawiska. Literatura piękna spełnia w powyższym dyskursie rolę wyjątkową, łączy w sobie bowiem kategorie podmiotu i przedmiotu; począwszy od XVIII wieku stanowi wytwór kultury mieszczańskiej, jednocześnie ją reprezentując. Po okresie iście „pedagogicznym”, kiedy teksty afirmujące mieszczańskie wartości pomagały budować samoświadomość obywatelską, nastąpiła polemika z krzewionymi przez racjonalizm wartościami oraz etap ich weryfikacji, a następnie faza negacji tychże w twórczości romantyków. Skutkiem owej romantycznej dychotomii sztuki i mieszczaństwa stał się negatywny i szablonowy obraz mieszczanina, którego głównymi cnotami miały być pragmatyzm i lojalność, a ich wynaturzona forma stworzyła mit mieszczu-

¹ Zagadnieniu temu swą rozprawę habilitacyjną poświęcił Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962), *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, tł. W. Lipnik, M. Łukasiewicz; wprov. i red. nauk. oraz weryfikacja tłum. M. Czyżewski, Warszawa 2007.

cha pozbawionego wyobraźni i częstokroć ślepo oddanego zwierzcności. Ten sam wiek XIX przynosi jednakże alternatywną wykładnię pojęcia i obecności mieszczaństwa w życiu publicznym. Nie mieszczańcin-filister a mieszczańcin-obywatel wyznacza w wolnych krajach Europy nowe horyzonty myślenia o państwie i społeczeństwie². I choć klęska Wiosny Ludów ujawni słabość młodej obywatelskiej świadomości, nie zniknie już ona z planu dokonujących się przemian ideowych. To do tej warstwy społecznej należy druga połowa XIX wieku. Pisarze tamtego okresu pozostawili w swych powieściach mimetyczny niemal zapis rozkwitu kultury mieszczańskiej w świecie po rewolucji przemysłowej, w którym warstwa ta nie jest już jednorodna, lecz ewoluuje w stronę dominacji ekonomicznej (status określany przez posiadanie), kulturowej (status określany przez wykształcenie) czy też polityczno-społecznej (status określany przez stanowisko w administracji państwowej). Powieści i sztuki teatralne będące świadectwem procesów cywilizacyjnych znakomicie obrazują zmiany obyczajowości, są skarbnicą wiedzy o zwyczajach i praktykach codzienności. Nie ma w całej europejskiej literaturze dzieła, które tak przenikliwie jak powieść *Buddenbrookowie* (1901) Tomasza Manna, archiwizowałoby i dokumentowało ów mieszczański mikrokosmos. Ukazując zapowiedziany w tytule upadek rodziny, powieść unaocznia jednocześnie nieuchronność schyłku całej formacji europejskiego mieszczaństwa i uwidocznia anachroniczność jego systemu wartości w dobie rodzącego się kapitalizmu, w obliczu nowej ery, która okazała się stuleciem wojen. Mogłoby się здаwać, że wraz z ostatecznym rozpadem starego świata znikną też wartości i formy życia pielęgnowane przez mieszczaństwo. Tak się jednak nie stało, choć doszło do nieuniknionych modyfikacji i transpozycji. I tak na przykład swoistą samodzielność osiągnęło drobnomieszczaństwo, stając się w swej masie ważną politycznie grupą ludności. To przedstawiciele tej warstwy społecznej zaludniają karty utworów modernistycznych. W wyniku zmiany, jaka dokonała się w strukturze społecznej w drugiej połowie XX wieku, pojęcia mieszczaństwo i drobnomieszczaństwo utraciły swoją legitymację, a przynależne im atrybuty zauważalnie ewoluowały. Ideę i esencję dawnych grup społecznych odnajdujemy w określeniach klasa średnia, stan średni (niższy i wyższy). Rodzi się tu pytanie, czy mimo zmiany pojęciowej nie jest to jednak wciąż ten sam świat? Implikuje ono kolejne: o wyróżniki mieszczańskości, sposób ich przedstawiania i pełnione funkcje. Czy mamy do czynienia z powrotem czy przetrwaniem mieszczaństwa? Literatura współczesna dostarcza licznych argumentów zwolennikom obu wariantów odpowiedzi. A to dowodzi, że formy codzienności w dobie praktykowanego neoliberalizmu w matematycznie 'dyskretny' sposób pozostają w związku z tradycją mieszczańską.

² Sytuacja Polski była wówczas ze względu na rozbiory szczególnie; to spowodowało inną niż w wolnych krajach Europy kondycję stanu mieszczańskiego.

Tom *Antropologia kultury mieszczańskiej* powstał z refleksji nad kategorią mieszczaństwa i mieszczańskości oraz formami ich obecności zarówno w życiu codziennym, jak i w kulturze.

W centrum rozważań autorów niezmiennie pozostaje człowiek – i ten antropologiczny wymiar obecny jest we wszystkich tekstach tomu, niezależnie od przedmiotu i metody badawczej. Interdyscyplinarny charakter monografii pozwala na ogląd tematu z wielu różnych perspektyw; obok analiz i studiów z literatury polskiej, rosyjskiej i niemieckojęzycznej znalazły się w niej teksty kulturoznawcze i historyczne. W pierwszej części, poświęconej mieszczańskim wartościom, autorzy sięgają po literackie świadectwa XIX i XX takich twórców jak: Charlotte Birch-Pfeiffer, August von Kotzebue (Ewa Jurczyk), Jarosław Iwaszkiewicz (Joanna Matyskiela), Julisz Kaden, Antoni Mueller (Marcin Dzikowski), Tomasz Mann (Jacek Kępa), Zygmunt Nowakowski, Jan Parandowski, Tadeusz Peiper (Jarosław Cieślak), Karol Hubert Rostworowski, Bruno Winawer, Stanisław Ignacy Witkiewicz (Joanna Warońska), Adalbert Stifter, Ferdinand von Saar (Barbara Wróblewska). Kolejna grupa tekstów dotyczy kategorii mieszczańskości w literaturze drugiej połowy XX wieku i najnowszej. Obejmuje ona artykuły wykazujące obecność formacji mieszczańskiej oraz jej wartości – zarówno poprzez kontynuację, jak i dekonstrukcję. Zaświadczają o tym analizy utworów Olega Bogajewa (Lidia Mięowska), Manueli Gretkowskiej (Janusz Hurnik), Władimira Tuczkowa (Beata Pawletko), Gabriele Wohmann (Joanna Ławnikowska-Koper), a także współczesnych niemieckich powieści generacyjnych (Anna Rutka) czy rosyjskiej prozy socrealistycznej (Martyna Kowalska). Problematykę przestrzeni mieszczańskiej egzystencji podejmują autorzy kolejnych omówień, zwracając uwagę na konkretne miasta w ujęciu historycznym (Danuta Kowalewska, Kazimiera Zdzisława Szymańska), ale też w uniwersalnej refleksji nad rolą miasta w procesie tożsamościowym (Adam Regiewicz). W tomie znalazły się także rozważania dotyczące historycznych związków warstwy mieszczańskiej ze światem sztuki, wykazujące kulturotwórczą rolę mieszczaństwa europejskiego (Elżbieta Hurnik, Grażyna Pietruszewska-Kobiela). Ostatnia grupa tekstów przywołuje historyczne postaci i zjawiska będące świadectwem tradycji mieszczańskich Śląska (Izabela Kaczmarzyk, Beata Stuchlik-Surowiak) i Prus Wschodnich (Zdzisław Włodarczyk).

Mamy nadzieję, że zawarte w tomie treści uzupełnią stan badań na temat mieszczaństwa i jego transpozycji literackich, i że staną się one inspiracją do kontynuowania badań łączących aspekty historyczno-literackie i antropologiczno-kulturowe.

Dziękujemy wszystkim autorom za udział w tym ważnym projekcie. Serdeczne podziękowania kierujemy również do recenzentów tomu, pana prof. Tadeusza Bogdanowicza oraz pań dr hab. Anny Majkiewicz, i dr hab. Aliny Świeściak za wszelkie uwagi, które przyczyniły się do ostatecznego kształtu niniejszej monografii.

Redaktorki